

Др Бранко Ђупурдија

НАСТАНАК,
РАЗВИТАК И ФУНКЦИЈЕ ТРЕМА
МАТИЧНОГ ОБЛИКА ПАНОНСКЕ КУЋЕ

Чини се, када је реч о матичном облику панонске куће,¹ да су нека битна питања остала отворена, односно да захтевају да се интерпретирају на нов начин. Једно од таквих је питање настанка и развика трема (амбетуша, ганга). Посматрано са динамичког аспекта, ово је најбитније питање матичног облика панонске куће.

Њиме се, за сада, колико нам је познато, једино бавио професор Б. Којић и то у два наврата. Први пут је своја размишљања на ову тему резимирао на следећи начин: „Иако трем спада у карактеристике данашње сеоске архитектуре у Војводини, он се ипак одликује тиме што није настао већ у фази оснивања насеља и грађења првих типских кућа него се развијао накнадно. Порекло трема није дефинитивно расветљено. За сада постоје два тумачења: по једном, он је резултат угледања на службене зграде грађене у исто време по варошима и по селима Војводине а по другом је настао јер су Срби досељеници са југа донели собом развијену традицију о трему као делу куће свог старог краја. Но без обзира на само порекло, изгледа да су Срби први почели да граде тремове испред својих кућа а да су их припадници других народности усвојили касније.“²

¹ Обично се под панонском кућом подразумева стамбени објект правоугаоне основе и двосливне кровне конструкције, грађен од набијене земље (ћерпич, цигла) и трском (црепом) покривен. Из два разлога употребљавамо термин „матични облик панонске куће“, који је, по нашем мишљењу, прецизнији. Прво, стамбени објекти сличне основе се појављују и изван панонске области, на пример у Украјини. Друго, у панонској области постоји више начина градње руралне архитектуре, а не само један. Властита истраживања ове проблематике (салашко-мајурског типа насеља на подручју Суботице од 1867—1985. године) су показала да постоји седам основних облика градње: објекти чија основа има облик правоугаоника (матични облик панонске куће), затим облик квадрата, слова Г, слова Т, слова П, крста и неправилан облик. При том првих пет облика углавном припадају руралној архитектури (салаша), док преостала два имају нека обележја урбане архитектуре (каштели на мајурима). Упоредити: А. Рудински, *Панонска кућа, појавни облици у северној Бачкој*, Суботица, 1983, 1, 12, 14 (рукопис). Поменути аутор под „матичним обликом панонске куће“ подразумева кућу троделне основе без трема. Из наведених разлога сматрамо да овај појам треба проширити на све стамбене објекте правоугаоне основе.

² Б. Којић, *Сеоска кућа и сеоско насеље у Војводини*, „Летопис Матице српске“, год. 142, књ. 397, св. 5, Нови Сад, мај 1966, стр. 474—475.

Другом приликом је аутор питање порекла трема свео на припадност српском етносу. Пишући о развоју војвођанске куће у време аустријске власти, он истиче да су куће српских досељеника са краја XVII века биле дводелне и да су имале трем, за разлику од осталих колонијстичких кућа, које га нису имале. Сматра да су остали колонисти преузели трем од Срба, и да од краја XIX века „развој иде заједничким путем“. Развој српске куће он је приказао у етапама: 1700. године она има квадратну основу и само једну просторију; 1750. године има две просторије, правоугаону основу и мало више напуштен кров према дворишту; 1800. године има правоугаону троделну основу и оформљен трем на стубовима; 1900. године се један део трема претвара у просторију и кућа на тај начин добија изглед зачетка обрнутог слова L (односно „на лакат“); 1920. године објекат се развија даље или додавањем просторија према улици, чиме у потпуности добија облик обрнутог слова L, или додавањем просторија у дубину парцеле, па кућа има четвороделну односно са тремом петоделну правоугаону основу; исте, 1920. године, део куће који се пружа паралелно према улици раздваја се и ствара простор за улаз у двориште; да би коначно 1930. године улаз био померен на крајњу леву страну уличног дела објекта, паралелно са тим делом био изграђен исти симетричан део на супротном крају објекта, и објекат на тај начин дефинитивно добио, у односу на ранији правоугаони облик, лактасте преломе на обе стране, према улици, и према задњем делу парцеле, и облик квадрата или правоугаоника коме недостаје једна страна, или ту страну чини зид суседне куће.³

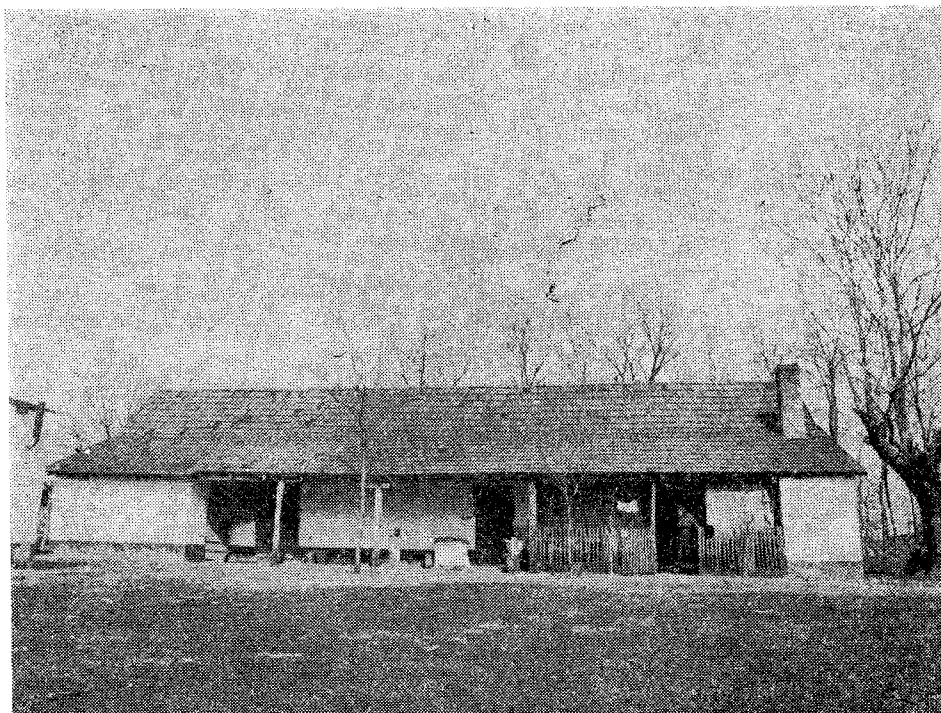
Чини се да је Б. Којић, коме припада заслуга што је први покренуо ово питање, сразмерно добро графички приказао развој трема, међутим дато текстуално тумачење (развоја војвођанске куће) се може даље развијати, тим пре јер су нека питања остала отворена.⁴ Другим речима, посматрано са аспекта данашњих сазнања, могуће је формулисати другачију претпоставку о овом проблему.

Емпиријска истраживања појавних облика панонске куће у северној Бачкој су показала да је у XVIII и XIX веку био најзаступљенији (троделни) тип куће правоугаоне основе (без трема).⁵ То, наравно, не искључује могућност да се трем појави почетком XIX века, како то наводи поменути аутор, али његов интензиван развој

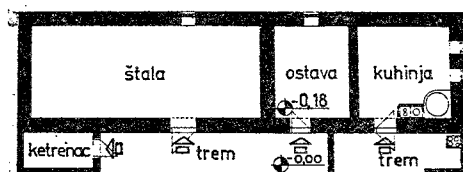
³ Исти, *Сеојска архитектура и руризам*, Београд, 1973 стр. 47.

⁴ Нама се чини прихватљивијим да се трем развија истовремено код свих народа него да га једни преузимају од других. Наша истраживања показују да колонисти попримају облик градње архитектонских објеката оног краја у који долазе. Најбољи и најсвежији пример за то су Срби колонизовани (из Лике, Босне, и других крајева) после првог светског рата на Вишњевац код Суботице. Тамо су салаши масовно грађени после првог светског рата (колонисти после другог светског рата су добијали готове куће). Сви они су попримили облик староседелачких салаша. Староседеоци (Буњевци, Мађари) су чак били инструктори при градњи српских салаша, јер ови нису умели сами да их граде. Осим тога, намеће се питање, уколико српски колонисти са Косова заиста доносе облик куће која има трем, зашто се он не појављује (на приказаним пртежима) већ у првој фази развоја српске куће у Војводини, одмах након пресељавања, него тек након једног столећа, на прелому XVIII и XIX века.

⁵ А. Рудински, н. д., 4, 6; Г. Улмер, *Посед Бајша, спахије и кметови 1751—1849*, Суботица, 1985, 106—120 (рукопис); *Суботичке новине*, год. XLI, бр. 48, Суботица, 7. XII 1984, 18.

Салаш Јакова Човића у Старом Жеднику

1 0 1 2 3 4 5
m

mesto: Stari Žednik
godina gradnje: oko 1880
vlasnik: 1. Čović Jakov
godina snimanja: 1984

Плoцрт Човићевог салаша

пада знатно касније, у другу половину, односно последњу трећину, XIX века. У складу са тим, наша основна претпоставка је да се трем развија у зависности од промене друштвено-економских односа у овом периоду, са појачаним улагањем капитала у пољопривреду и, у вези са тим, са преласком са сточарског на земљораднички вид привређивања. Салаши засновани првенствено на (пашњачком) сточарском начину привређивања, у XVII, XVIII и једним делом у XIX

веку, немају обавезно трем.⁶ Он се појављује са појачаним улагањем капитала у пољопривреду у другој половини XIX века, што резултира преоравањем јавних пашњака и поделом земље, интензивирањем земљорадње и држањем стоке неопходне за њену обраду (шталско сточарство). Испитивање његових функција то потврђује. Трем на салашу, као уосталом и сам салаш, стоји у функцији агрикултуре, он спаја, односно раздваја, стамбени од дворишног, економског дела простора; као такав он представља место на којем се додирују стамбене, економске и културне функције везане за земљораднички начин привређивања; на њему домаћин и домаћица спавају, често и преко зиме, да би се лакше могао чувати економски део дворишта и добра која се налазе у њему (док остали укућани или најамна радна снага, изузев стамбеног простора за спавање, користе поједине економске зграде, шталу; у току лета запрежна кола или наткривени простор испред амбара у дворишту); истовремено он је простор где се обављају неки послови везани за циклус ратарске производње: суши се паприка и дуван, припрема сточна храна и слично; у случају лошег времена, свечани завршетак жетве, ритуал „дужијанца“, прославља се у њему, јер као наткривен и отворен простор обезбеђује заштиту од непогоде и довољно свежег ваздуха; у току дана служи као место на којем се појединац одмара од напорних физичких радова.

Све у свему, трем је производ интензивног (капиталистичког) начина обрађивања земље, и у вези са њим, држања стоке неопходне за њену обраду. После другог светског рата пољопривреда је положена на нове, социјалистичке друштвене односе.

Аграрна реформа (закон о њој је донесен 23. VIII 1945. године) и укрупњавање друштвених поседа су отворили процес рушења салаша. Код оних салаша који су се уклопили у савремене друштвено-економске токове, а то су, као по правилу, економски стабилнија газдинства (са неопходном механизацијом), могу се уочити два процеса која непосредно утичу на развој и функцију трема. Први је демануелизација, односно механизација рада, у пољопривреди (неки то називају интелектуализацијом пољопривреде), што је редуковало неке економске (на пример, процес припремања сточне хране, и уопште бављење око стоке) и културне функције трема (ритуал „дужијанца“ се дефинитивно из породичне сфере преселио на простор села и града). Други, који се јавља као последица економског снажења газдинства и, у вези са тим, вишег животног стандарда, што најчешће иде заједно са механизацијом газдинства, посебно оних која искључиво живе од пољопривреде, је затварање трема и његово претварање у ходник или предсобље, чиме су му одузете неке бивше стамбене функције (на пример спавање). Обично паралелно

⁶ Исто; Т. Hofer, *A hazai tanyarendszer és másodlagos települészóródás külföldi példái*, u knj. *A Magyar tanyarendszer múltja*, Akadémiai Kiado, Budapest, 1980, 9—61; L. Solymosi, *A tanyarendszer Középkori előzményeinek historiográfiája*, у истој књизи, 71—79; Б. Букуров, *Географске основе бачке пољопривреде*, Зборник Матице српске за природне науке, 15, Нови Сад, 1958, стр. 22—25; V. Beszédes, *Adatok a szabadkai tanyak kialakulásához*, *Létünk*, 2, Ujvidek, 1982, 352—359.

са свим процесом иде и претварање средишњег дела куће (отворени оџак односно подоџак и кућа) у средњу собу или купатило.

Код нових салаша (и кућа у селу), који су грађени после другог светског рата, са основом квадратног облика и четворосливном кровном конструкцијом, трем се не појављује, бар не у овом облику и са овим функцијама. За њих је карактеристичан мали, отворени, наткривени и према дворишту избачени трем (веранда).

Branko Cupurdija

GENESIS, DEVELOPMENT AND FUNCTION OF PORCH IN ORIGINAL PANNONIAN HOUSE

Development of porch in the village architecture of Pannonia, depended on changes in socio-economical relations and manner of production in each historical period. Observing the development of porch, Author marks the progress of porch and its function (residential, economical, and cultural) as a result of intensive (capitalistic) manner of agriculture, while in the post-war period it is considerably reduced due to mechanisation of agricultural work.